

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН**

**LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE: MAIN ASPECTS AND ITS IMPACT
ON THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS**

Тимошенко А.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Когляренко О.П., к.ю.н., доцент,
заступник начальника кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

У статті досліджено правовий режим воєнного стану та його вплив на права і свободи громадян.

Автор зазначає, що Україна, яка нині перебуває в стадії боротьби за свободу і територіальну цілісність, чітко визначила свою європейську ідентичність та європейський засіб розвитку. Вступ України до Ради Європи та ратифікація нею Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у 1995 році засвідчили її демократичний напрям та намір продовжувати реформи, спрямовані на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів.

Доведено, що особисті та громадянські права і свободи є основним надбанням людини та важливим чинником становлення та соціалізації кожної особистості, оскільки дають змогу задовольняти свої потреби та реалізувати свій потенціал у всіх сферах суспільного життя. Ступінь їх забезпеченості визначає ступінь демократичного розвитку будь-якого суспільства.

Автор приходять до висновку, що чинне законодавство України та міжнародно-правові акти містять цілий ряд важливих гарантій для захисту прав і свобод людини під час дії воєнного стану, серед них обов'язковість, вичерпність, заборона розширеного тлумачення, конкретність строків застосування, а також категорична заборона щодо обмеження виключного переліку прав встановлених у частині 2 ст. 64 Конституції України.

Однією з найбільш важливіших гарантій додержання прав людини під час дії воєнного стану є категорична заборона щодо застосування тортур, жорстокого або такого що принижує людську гідність поводження чи покарання, будь-які спроби під час воєнного стану здійснити заходи спрямовані на захоплення влади або зловживання нею передбачають кримінальну відповідальність відповідно до положень законодавства України. Обмеження прав і свобод людини у період дії воєнного стану є необхідним елементом ефективності правової системи будь-якої демократичної правової держави.

Ключові слова: права і свободи, обмеження прав і свобод, правовий режим воєнного стану, збройний конфлікт.

The article examines the legal regime of martial law and its impact on the rights and freedoms of citizens.

The author notes that Ukraine, which is currently in the stage of struggle for freedom and territorial integrity, has clearly defined its European identity and European means of development. Ukraine's accession to the Council of Europe and its ratification of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in 1995 proved its democratic direction and intention to continue reforms aimed at protecting human rights and strengthening democratic institutions.

It has been proven that personal and civil rights and freedoms are the main property of a person and an important factor in the formation and socialization of each individual, as they allow to satisfy their needs and realize their potential in all spheres of social life. The degree of their security determines the degree of democratic development of any society.

The author comes to the conclusion that the current legislation of Ukraine and international legal acts contain a number of important guarantees for the protection of human rights and freedoms during martial law, among them the obligation, exhaustiveness, the prohibition of extended interpretation, the specificity of the terms of application, as well as categorical a ban on limiting the exclusive list of rights established in Part 2 of Art. 64 of the Constitution of Ukraine.

One of the most important guarantees of the observance of human rights during martial law is a categorical prohibition on the use of torture, cruel or degrading treatment or punishment, any attempts during martial law to carry out measures aimed at seizing power or abusing it involve criminal charges. liability in accordance with the provisions of the legislation of Ukraine. Restriction of human rights and freedoms during the period of martial law is a necessary element of the effectiveness of the legal system of any democratic legal state.

Key words: rights and freedoms, restriction of rights and freedoms, legal regime of martial law, armed conflict.

Актуальність проблеми дослідження. Початок масованого російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року відкрив нову еру у світовій та європейській системі безпеки, оголив її вади та продемонстрував необхідність нової соціальної та правової солідарності між народами в Європі та в усьому світі. Перед обличчям російської агресії громадяни України об'єдналися, щоб захистити цінності, які лежать в основі розвитку європейської та євроатлантичної цивілізації: демократію, верховенство права, права людини. Новий світовий порядок, який сформовано після перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, створення ООН, заснування Ради Європи та оприлюднення її статуту, прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (*Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*), створення Європейського суду з прав людини, опинився під реальною загрозою.

Проте Україна, яка нині перебуває в стадії боротьби за свободу і територіальну цілісність, чітко визначила свою європейську ідентичність та європейський засіб розвитку. Вступ України до Ради Європи та ратифікація нею Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у 1995 році засвідчили її демократичний напрям та намір продовжувати реформи, спрямовані на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів.

Зазначений висновок підтверджується і подальшими кроками нашої країни на шляху до її європейського співтовариства, а саме: прийняттям Закону «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», яким встановлено обов'язок судів в Україні застосовувати положення Конвенції та судової практики ЄСПЛ [3, 5]; підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році [4]; утвердженням європейської ідентичності громадян України і незворотності євроатлантичного вектору розвитку у Преамбулі Конституції Укра-

їни і врешті решт одержанням статусу кандидата у члени ЄС під час війни. Це свідчить про активність європеїзації української держави та її ефективне наближення до стандартів *acquis communautaire* у сфері захисту прав та основоположних свобод людини в умовах запровадження правового режиму воєнного стану, існування якого зумовлює можливість обмеження ряду прав та свобод людини.

У контексті досліджуваного питання слід зазначити, що військова агресія Російської Федерації проти України триває з 2014 року, проте з 24 лютого 2022 року Україна зіткнулася з новими викликами щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. Воєнний стан поширюється на всю територію нашої країни і передбачає обмеження прав і свобод людини. В той же час, згідно з даними телефонного опитування, проведеного в Україні соціологічною групою «InfoSapiens» на початку березня 2022 року, більшість українців залишалися в межах країни, тобто 67% усіх громадян, а конкретно 78% опитаних чоловіків та 59% опитаних жінок готові особисто чинити збройний опір [5] (Berger; (2022)).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливе значення для вивчення проблем обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану мають праці таких вітчизняних та зарубіжних науковців: Проць М., Дембіцького С., Сидорова М., Panasiuk V., Poliuk Y., Synytsyn P., But I., Zhyvotovska I., Doyle N.J., McGrogan S. а також міжнародно правові та національні акти законодавства, дані соціологічних досліджень.

Метою даної статті є теоретико-правовий аналіз інститутів обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу.

На думку Панасюк В. (Panasiuk, V., Poliuk, Y., But, I., Zhyvotovska, I., & Synytsyn, P. (2022)) обмеження прав і свобод людини і громадянина – це певні заборони, спрямовані на зміну поведінки людей шляхом обмеження суб'єктивних прав [7, с. 78].

В цілому аналіз діючого національного законодавства та міжнародно-правових актів доводить що перелік прав і свобод які зобов'язані гарантувати Україна в умовах правового режиму воєнного стану не суперечить мінімальним стандартам встановленим європейською спільнотою. Адже ст. 15 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод містить вказівку про заборону порушення базових прав людини навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. До них зокрема належать право на життя (ст. 2 Конвенції), заборона катування або нелюдського ставлення (ч. 1 ст. 4) заборона застосування покарання не передбаченого у законодавстві (ст. 7 Конвенції) [1].

Виходячи з положень ст. 1 Закону «Про правовий режим воєнного стану» підставою для запровадження цього правового режиму може стати збройна агресія іноземної держави, загроза нападу, небезпека яка загрожує територіальній цілісності та незалежності України [6].

Особисті та громадянські права і свободи є основним надбанням людини та важливим чинником становлення та соціалізації кожної особистості, оскільки дають змогу задовольняти свої потреби та реалізувати свій потенціал у всіх сферах суспільного життя. Ступінь їх забезпеченості визначає ступінь демократичного розвитку будь-якого суспільства.

Конституційні права і свободи займають особливе місце в системі прав і свобод людини, які разом з відповідними обов'язками закріплені в основних законах кожної держави.

Сучасна теорія прав людини, розроблена в рамках європейської правової культури, приписує поділ прав відповідно до критеріїв, які обмежують права до абсолютних і відносних можливостей або неможливостей. Водночас,

з позиції Вуд І. (Wood, E. J. (2008)) абсолют «є правом людини, яке не може бути обмежене ні за яких обставин» [10, с. 78].

Це положення повністю реалізовано у підході до забезпечення прав людини в Україні. Так, відповідно до ст. У статті 64 Конституції України зазначається, що права людини «не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» [2].

Підкреслимо, що це положення вказує на нормативну основу обмеження прав людини Конституцією України. Саме Конституція у демократичному суспільстві розглядається насамперед як акт конституційної влади народу, вона визначає повноваження органів державної влади, їх обмеження тощо. Конституційно-правовий механізм обмеження прав людини вважаємо правомірним з огляду на характер обмеження. У статті 64 Конституції України зазначено: «...В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції...» [2].

Ця конституційна норма має комплексний характер і містить низку конституційних положень, які закріплюють права і свободи людини, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану.

Правові положення щодо захисту прав людини і громадянина в період дії воєнного стану регулюються, зокрема, такими нормативними актами: Конституція України від 28.06.1996 року, Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015, Постанова Кабінету Міністрів України №753 «Про затвердження порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» від 13 липня 2011 року, Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17.05.2012 [9, с. 22], та іншими.

Захист законних прав і свобод громадян є одним із головних обов'язків держави. Однак у деяких випадках обмеження є неминучим і може здійснюватися лише у спосіб і засобами, передбаченими чинним законодавством. Конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, статтею 53 Конституції України, були обмежені згідно з положеннями Указу № 64/2022 на період запровадження правового режиму воєнного стану, а саме: недоторканність житла; таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; невтручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; вільний вибір місця проживання, свобода пересування, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право збиратися мирно та без зброї, щоб проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на освіту; право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом; право на працю [12].

Проте станом на 19 грудня 2022 року до Офісу Омбудсмена України надійшло понад 40 тисяч повідомлень про порушення та обмеження прав людини [15] (Таблиця 1).

Повідомлення про порушення ти обмеження прав людини і громадянина

Права людини, які було порушено	Кількість звернень
Права людини у Збройних Силах України та інших передбачених законодавством військах	4869
- Право на оскарження	4 115
- Право на соціальний захист	3756
- Право на свободу та особисту недоторканість	2580
- Право на доступ до публічної інформації	2162
- Право на отримання письмової відповіді	1 887
- Право на належний розгляд звернень	1752
- Право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина	1447

Обмеження прав в умовах воєнного стану



- Права людини у Збройних Силах України та інших передбачених законодавством військах
- - Право на оскарження
- - Право на соціальний захист
- - Право на свободу та особисту недоторканість
- - Право на доступ до публічної інформації
- - Право на отримання письмової відповіді

Крім того, згідно із Законом України № 389-VIII передбачено можливість встановлення трудової повинності для працездатних осіб, які не беруть участі у роботах у сфері оборони та охорони життєдіяльності людей [6]. Зрозуміло, що цей перелік складається не з декількох прав, а з цілого ряду, оскільки права людини мають фундаментальну характеристику: права являють собою можливість особи забезпечувати свої основні потреби, без яких вона «втратила б» свою сутність [11]. Зазначений механізм обмеження має бути притаманним усім формам демократичних режимів. «У суспільстві, яке розглядає людину та притаманні їй свободи і права як втілення найважливіших соціальних цінностей, держава та її інститути формуються на визнанні, дотриманні та захисті прав і свобод людини і громадянина», констатує Мак Морров С. (Doyle, N. J., McMorrow, S. (Eds.) (2022)) [13].

Крім того, слід зазначити, що саме запровадження воєнного стану має на меті відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізувати свої права та свободи. Додамо, що в преамбулі закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначено, що, серед іншого, метою цього нормативно-правового акта є «гарантування прав і свобод людини і громадянина» [6]. Аналіз даних ряду соціальних опитувань, свідчить про готовність громадян обмежити ряд соціальних гарантій, прав і свобод в умовах воєнного стану заради спільної мети – забезпечення національної безпеки.

Із сказаного вище можна зробити висновок, що права людини можуть бути обмежені (виходячи з їх підстав) лише на певний час і настільки, наскільки це не впливає на їх істотний зміст (крім тих, які не обмежені Конституцією). Наведене також свідчить про те, що норми, які обмежують права людини в умовах воєнного стану, не є імперативними. Тому в кожному конкретному випадку, коли передбачається введення воєнного стану, орган державної влади повинен визначити права, які будуть обме-

жені за даних умов. Аналіз положень розділу II Конституції України дозволяє виявити деякі інші положення, що безпосередньо стосуються особливостей правового захисту в умовах воєнного стану: насамперед це положення про захист права власності. Так, у ч. 5 ст. 41 Основного Закону зазначено, що «...примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану...». Мова йде про об'єкти права приватної власності, відчужені в силу суспільної необхідності. При цьому такі передачі мають здійснюватися відповідно до вимог законодавства та передбачати відшкодування вартості об'єкта приватної власності, здійсненого та завершеного до передачі [2].

Уваги заслуговують також положення про можливість залучення громадян до виконання певного виду робіт. Так, відповідно до ч. 3 ст. Стаття 43 Основного Закону «...не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан...» [2].

Згідно з положеннями частини 3 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» - у процесі трудової діяльності громадян, щодо яких запроваджено трудову повинність, забезпечується дотримання таких трудових стандартів, як мінімальний термін відпустки, мінімальна заробітна плата, час відпочинку між змінами, урахування стану здоров'я особи, максимальний робочий час, тощо. У період виконання працівником трудових обов'язків поза місцем роботи згідно з трудовим договором після виконання роботи за ним зберігається відповідне робоче місце (посада) [6].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, воєнний стан варто розглядати як спосіб відновлення умов, за яких людина має можливість ефективно реалізувати свої права та свободи. Тому, права людини визначають форми діяльності публічної влади щодо запровадження воєнного стану та засоби, що нею застосовуються. При цьому одні права не можуть бути обмежені, а обмеження інших прав не може знищити їх сутності.

Тому чинне законодавство України та міжнародно-правові акти містять цілий ряд важливих гарантій для захисту прав і свобод людини під час дії воєнного стану, серед них обов'язковість, вичерпність, заборона розширеного тлумачення, конкретність строків застосування, а також кате-

горична заборона щодо обмеження виключного переліку прав встановлених у частині 2 ст. 64 Конституції України.

Однією з найбільш важливіших гарантій додержання прав людини під час дії воєнного стану є категорична заборона щодо застосування тортур, жорстокого або такого що принижує людську гідність поведіння чи покарання, будь-які спроби під час воєнного стану здійснити заходи спрямовані на захоплення влади або зловживання нею передбачають кримінальну відповідальність відповідно до положень законодавства України. Обмеження прав і свобод людини у період дії воєнного стану як і у мирний час є необхідним елементом ефективності правової системи будь-якої демократичної правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols No. 11 and 14 URL: https://www.eodss.eu/library/CoE_European%20Convention%20for%20the%20Protection%20of%20Human%20Rights%20and%20Fundamental%20Freedoms_1950_EN.pdf (Дата звернення 29.09.2023 року)
2. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення 29.09.2023 року)
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України 23 лютого 2006 року N 3477-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (Дата звернення 29.09.2023 року)
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (Дата звернення 29.09.2023 року)
5. Berger, M. (2022). A majority of Ukrainian support armed resistance and oppose concessions to Russia, poll finds. 12.03.2022. – retrieved from: <https://sapiens.com.ua/en/publication-single-page?id=203>.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (Дата звернення 29.09.2023 року)
7. Резнік, О. (2022). Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 30 серпня 2022 р. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya>
8. Panasiuk, V., Poliuk, Y., But, I., Zhyvotovska, I., & Synytsyn, P. (2022). Constitutional human right under martial law: legal realities. *Ama zonia Investiga*, 11(54), 76–83. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.54.06.8>
9. Oksana Bratasyuk, Oksana Shevchuk Protection of children's information (digital) rights who were legally exported from the territory of Ukraine during the war in occupation. *Visegrad Journal on Human Rights*. y № 2/2022 С. 21–26.
10. Wood, E. J. (2008). *The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks*. *Annual Review of Political Science*, 11, 539–561.
11. Shevchuk Oksana, Mentukh Natalia Current issues of investment support of state in formation security of Ukraine under conditions of maritime. «Copernicus Political and Legal Studies» № 2 / 2022.
12. Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397Text> (Дата звернення 30.09.2023 року)
13. Doyle, N. J., McMorrow, S. (Eds.) (2022). *Marcel Gauchet and the Crisis of Democratic Politics*. New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
14. Дембіцький, С., Сидоров, М. (2022). Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–28.
15. Уповноважений: Понад 50 тисяч повідомлень про порушення прав надійшло до Офісу Омбудсмена за 2022-ий рік. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-ponad-40-tisyach-zvernenn-gromadyan-nadijshlo-do-ofisu-ombudsmana-za-2022-rik (Дата звернення 30.09.2023 року)